

פרק ז

תפילת היחיד במוסף של ראש השנה

בשולחן ערוך, הלכות ראש השנה,¹ נפסקה ההלכה: "יתפללו הצבור בלחש תפלת מוסף ט' ברכות". לכאורה הדבר תמוה; מובן מאליו שהציבור מתפלל את כל תפילת מוסף, ומאי קמשמע לך? ברם, בפרק זה נראה שמאחרי הלכה זו מסתתר חילוק מנהג בין בבל וארץ-ישראל. נכיר את החילוק ונבחן איך התגלגל המנהג עד להלכה שנפסקה בשולחן ערוך.

יחיד וצבור
אוצר החכמה

א. האם הש"ץ מוציא את הבקי בתפילת מוסף של ר"ה?

במשנה (ראש השנה פ"ד מ"ט) שנינו: "כשם ששליח צבור חייב כך כל יחיד ויחיד חייב, רבן גמליאל אומר שליח צבור מוציא את הרבים ידי חובתן". בתוספתא² נמסרים נימוקי בעלי הפלוגתא:

רבן גמליאל אומר: שליח צבור מוציא את הרבים ידי חובתן. וחכמים אומר: כל אחד ואחד מוציא את עצמו. אמ' להם: אם כן למה מורידין אותו לפני התיבה. אמרו לו: כדי להוציא את מי שאינו יודע. אמ' להם: אם כן למה מתפללין כל אחד ואחד לעצמו. אמרו לו: מפני ששליח צבור מתקין את עצמו. אמ' להם: כשם שהוא מוציא את מי שאינו יודע, כך הוא מוציא את מי שהוא יודע.

מסוגיית הבבלי³ למדים אנו שמחלוקת זו בין ר"ג וחכמים קיימת לגבי תפילות כל השנה, אלא שיש אומרים שבתפילת ר"ה מודים החכמים לר"ג. והסיבה לדעה זו, המחלקת בין ר"ה ליתר תפילות השנה וסוברת שבראש השנה הש"ץ מוציא אף את הבקי, היא - "משום דאוושי ברכות".⁴

1 או"ח, סי' תקצא, סע' א.

2 ראש השנה פ"ב, 18, עמ' 321 במהד' ליברמן. מובא בבבלי ראש השנה לד ע"ב בשינויים קלים. השווה שו"ת הריב"ש, סי' לו.

3 ראש השנה לד ע"ב-לה ע"א.

4 רש"י: "שהרי כאן תשע וארוכות ומטעות דאין הכל בקיין בהן". בספר העיטור, ח"ב, קד ע"ב מובא: "ובנוסחא דר"ח ורבינו אפרים 'משום דנפיש ברכות'". ולשון הרמב"ם בהל' תפלה פ"ח ה"י: "מפני שהן ברכות ארוכות ואין רוב היודעים אותן יכולין לכוון דעתם כשליח צבור". בתוספות הרא"ש מובא גם פירוש שונה: "מתוך שאין רגילין בהן משמיעין קולן ואין אומרים אותן בנחת וכל אחד מטעה חבירו לפיכך ש"ץ מוציא את הרבים ידי חובתן, והוי כמו ריאה דאוושא בפ' אלו טריפות פ' שמשמעת קול כשנפחים אותה". ויש לציין שכאשר הרא"ש מביא פירוש רש"י הוא משמיט המילה "ומטעות".

בבבלי, וגם בירושלמי,⁵ מובאת מימרתו של ר' חנה ציפורה בשם רבי יוחנן שהלכה כרבן גמליאל בברכות של ר"ה.⁶ מזה יש להסיק לכאורה שבבבלי ובארץ-ישראל נהגו כרבן גמליאל והש"ך הוציא את הרבים ידי חובתם.⁷

ב. המנהג בתקופת הגאונים

עיון בתשובות הגאונים מלמד שבבבלי נהגו בראש השנה על פי דעתו של רבן גמליאל ושליח הציבור הוציא את הציבור בשלש הברכות הנוספות בתפילת מוסף. כך נאמר במפורש על ידי רב עמרם גאון:⁸

במקום שליח צבור אין יחיד מתפלל ט' ברכות שהלכה כרבן גמליאל שאמר שליח צבור מוציא את הרבים ידי חובתן, אבל במקום שאין שליח צבור יחיד חייב בט' ברכות. והני שאין באין בבה"כ חייבין (ט' ברכות), שלא פטר רבן גמליאל אלא עם שבשדות דאניסי והני דקיימי בבית הכנסת ששומעין משליח צבור. ובמקום שיש ש"ך מתפללין ביחיד ז' ברכות.

מרב נטרונאי גאון, ראש ישיבה בסורא, למדנו שמנהג זה היה המנהג המקובל בשתי הישיבות⁹ ומאשר זאת רב האיי (גאון בפומבדיתא) כשהוא כותב:¹⁰ "מנהגנו כדמר רב נטרונאי". ברם, מדברי רב סעדיה גאון משתמע שמנהגו לא תאם את מנהג הישיבות בפרט אחד. בסידורו הוא כותב:¹¹ "ומקום שיש חזן וציבור, כל מי שעמד אחרי החזן ושמע את שלשת הפרקים האלה (מלכיות, זכרונות ושופרות) יצא ידי חובתו ואינו צריך להתפלל עוד לבדו, ובלבד שהיתה כוונתו שלמה בשעה ששמע אותם עד שלא נעלם ממנו שום דבר מהם ולא דבר כלום. אבל מי שלא שמע אותם מפי החזן או שמעם ושח בינתים, הוא צריך להתפלל אותם בעצמו מפני שהם מן העיקרים היסודיים והסדרים הנהוגים ולא כמו האזהרות".

לפי רב סעדיה, שלא כמו המנהג בישיבות, היחיד איננו צריך להתפלל אפילו שבע ברכות והוא יכול להסתפק בשמיעת כל תשע הברכות משליח הציבור, בתנאי ששמע את כולן והתכוון לצאת ידי חובה. עם זאת, גם רב סעדיה אינו מחייב את היחיד להתפלל שלש הברכות המיוחדות לר"ה בעצמו אלא הוא יכול לצאת ידי חובתו על ידי הש"ך.

5 ראש השנה פ"ד ה"י, נט ע"ד; ברכות פ"ד ה"ו, ח ע"ג.

6 וכן פסקו הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש. ראה שולחן ערוך, אור"ח, סי' קכד, סע' א.

7 מחלוקת היא אצל הראשונים אם רבן גמליאל סובר שהש"ך מוציא את היחיד ידי כל התפילה או אולי רק את שלש הברכות הנוספות משום אוושי ברכות. ראה טור, אור"ח, סי' תקצא.

8 התשובה מובאת על ידי ר' יצחק אבן גיאת, שערי שמחה, ח"א, עמ' כח; אוצר הגאונים, ראש השנה, עמ' 68, סי' קכא. השווה סדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, עמ' קמא-קמד.

9 שערי שמחה, שם; אוצר הגאונים, שם, סי' קכ.

10 שערי שמחה, שם; אוצר הגאונים, שם, סי' קכד.

11 סדור רב סעדיה גאון, עמ' ריח; שערי שמחה, שם; אוצר הגאונים, שם, סי' קכה. יש הבדל בין דברי רב סעדיה לבין יתר הגאונים. הם קובעים שיחיד מתפלל, אלא שהוא מתפלל ז' ולא ט', ואילו רב סעדיה קובע שהיחיד אינו מתפלל כלל מפני שהש"ך מוציאו. ויתכן שזה היה המנהג המקורי בתקופת התלמוד. ראה ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, ניו-יורק תש"א, ח"ג, עמ' 442.

אפשר ללמוד מתשובה המיוחסת לרב האיי גאון על דעה שהיחיד חייב להתפלל כל תשע

הברכות:12

וששאל יש מי שאומרין 'עלינו לשבח' חייב א' וא' לאומרה. ואע"פ שהוא עומד אחר שליח צבור ומתפלל בלחש, אותה מתפלל. ואם התפלל שבע לא יצא ידי חובתו עד שיתפלל תשע, אם בבית הכנסת ואם בבית. ואין במוסף שלראש השנה שבע כלל אלא אלו התשע. יורנו אדונינו כן הוא אם לאו. מעולם לא נעשה כן בישיבות אלא בזמן שהצבור מתפללין בחבר עיר אין היחיד מתפלל בלחש אלא שבע בלבד. וגם שליח צבור אינו מתפלל בלחש אלא שבע בלבד. וכשירד שליח צבור לפנייהם אומ' תשע ובכך יצאו כולן ידי חובתן...

נמצאנו למדים שבבבל נהגו בהתאם לנאמר בבבלי שבר"ה אין היחיד חייב לומר כל תשע הברכות אלא הוא יכול לצאת ידי חובתו על ידי הש"ץ. אבל מצד שני, מדברי השואל לרב האיי שמענו על דרישה שהיחיד חייב לומר 'עלינו לשבח' וגם כל תשע הברכות והוא אינו יכול לסמוך על הש"ץ. אין בקטע זה מדברי רב האיי גאון אפילו רמז למקומות בהם היה קיים מנהג כזה, אבל מבדיקת המשך גלגולו של המנהג ניתן להסיק שמקור המנהג הוא בארץ-ישראל.

ג. תולדות המנהג בספרד

בבואנו לעקוב אחרי השתלשלות המנהג עלינו לעיין בדברי שני חכמים מגדולי ספרד, המהווים מקורות חשובים להבנת תולדות המנהג. רבי יצחק אבן גיאת, מגדולי פוסקי ספרד במאה ה"א, כותב בהלכות ראש השנה:13

נמצאת למד מדבריו (של רב האיי גאון) שאין היחיד מתפלל בצבור אלא ז' בלבד. ואנו קבלנו מחכמים בעלי הוראה ואנשי מעשה שקבלו אף הם מחכמים שלפניהם, וכגון רבינו שמואל הלוי¹⁴ שקבל מהרב ר' חנוך וזקנים שבדורו הלכה למעשה שאין מתפללין בתפלת המוספין של ר"ה כלל ז' אלא ט' ברכות מתפללין, וכן היו מורין ועושיין...

1 גאוןיקה, ב, עמ' 47-46; שערי שמחה, עמ' כח; אוצר הגאונים, שם, סי' קכז. ראה ההערה הבאה.

1 שערי שמחה, עמ' כט. ללא ציין המקור, מובאים דברים אלו על ידי ר' אברהם אב"ד, בספר האשכול, מהד' אלבק, ח"ב, עמ' 95. השווה הריטב"א לסוגיתנו; הרא"ש, ראש השנה, מ ע"ב; טור, אורח, סי' תקצא. בתשובת הגאונים שערי תשובה, סי' סו, מובאים דברי ר' יצחק אבן גיאת עם ההקדמה "רב נטרונאי (!?) ורב יצחק ך גיאת ז"ל כתבו" עם ההמשך "והשיב רבנו האיי ז"ל שהכל מתפללין תשע בין צבור בין שליח צבור וכן הראשונים מורין ועושיין". לא יתכן שתשובה כזו יצאה מידי רב האיי או רב נטרונאי, ראה תשובותיהם שהבאנו לעיל בפנים, ולכן ברור שלפנינו תשובה מזוייפת נוספת שנכנסה לקובץ "שערי תשובה" ויש להוסיף אותה לרשימתו של צ' גרונר, עלי ספר, יג (תשמ"ו), עמ' 119. על נושא ההוספות לקובץ "תשובות הגאונים שערי תשובה" ראה נ' דנציג, "תשובות הגאונים 'שערי תשובה' ר'ש"ת מן השמים", תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 21 ואילך. יש להסיק שמוסיף התשובה התכוון בזיפו להאיץ ולתת מסמכות גאוני בבל לתהליך של שינוי המנהג בספרד מאמירת שבע ברכות לאמירת תשע ברכות.

הכוונה לר' שמואל ב"ר יוסף הנגיד, המכונה אבן נגדילה. ראה הע' 17.

הרמב"ן, שפעל כמאה וחמישים שנה אחרי רבי יצחק אבן גיאת, משיג על דבריו וזה לשונו: 15
ובודאי שטענותיו של רב (אבן גיאת) טענות גדולות הן אלא כיון שהגאונים
מעידים ואומרים שמעולם לא נעשה כן בישיבה, אלא שהיחידים מתפללין
שבע ושליח צבור אומר לפנייהם תשע וכך מנהגם מעולם, על כרחינו יש לנו
לקבל עדותם שהגאונים קבלו וראו מרבנן סבוראין, ורבנן סבוראי מרבנן
אמוראי, ובישיבתו על כסא של רב אשי יושבין ושונין ובבית הכנסת שלו
היו מתפללין. ועוד שנתפשט מנהגם ברוב ישראל עד שבאו דברי ה"ר יצחק
גיאת להחזיר המערב למנהג שלו...

מדברי שני חכמים אלו ניתן ללמוד מספר נתונים מעניינים על תולדות המנהג בספרד.
בספרד נהגו מתחילה על פי הוראת גאוני בבל ומנהג הישיבות. עובדה זו מובנת לאור הידוע
לנו על הקשר ההדוק בין הקהילות שבספרד לבין המרכז בבבל בתקופת הגאונים. 16
שהמנהג השתנה, והגורם לכך, כפי שמגלה לנו הרמב"ן, היה פסקו של ר' יצחק אבן גיאת. ר'
יצחק מסתמך על הוראת מי שאולי היה רבו, הפרנס הספרדי הידוע שמואל הנגיד, 17 שקיבל
הוראה זו מרבו ר' חנוך, בנו של ר' משה, הידוע לנו מסיפור ארבעת השבויים.
מעניין לציין שנשארה עדות נוספת על השינוי שחל במנהג. ר' זרחיה הלוי (פרובאנס,
המאה ה"ב), יליד גירונה שהיגר בגיל צעיר עם משפחתו ללונדון, מעיר בסוף משא ומתן
בנושא אחר: 18

ואל תתמה על מה שאמרנו שנשתנו המנהגות בדורות האחרונים מדורות
הראשונים, כי אני זכור כי ראיתי בילדותי כל הצבור מתפללין במוספין
שבע וש"ץ לבדו היה מתפלל תשע והיו תולין מנהגם במנהגי ישיבות
הגאונים, כי כן מצאו כתוב בספריהם, וכן תמצא בהלכות ה"ר יצחק בן
גיאת, ועכשיו חזרו הכל להיות מתפללים תשע ברכות.

סביר להניח שדברי ר' זרחיה הלוי על המנהג להתפלל שבע ברכות בלבד מתייחסים למה
שראה בצעירותו בספרד, ודבריו "ועכשיו חזרו הכל להיות מתפללים תשע ברכות"
מתייחסים כנראה גם לארצו המאומצת, פרובאנס. ר' אהרן הכהן מלונדון מוסר: 19 "ועתה
פשט המנהג ברוב 20 שאין שום אדם בקי רוצה לפטור עצמו בש"ץ ואפילו בר"ה ויום הכפורים
ומתפללין כלן בלחש".

15 דרשה לראש השנה, בתוך: כתבי הרמב"ן, מהד' שעוועל, ח"א, עמ' רמח. השווה גם דברי הרמב"ן
במלחמת ה', ראש השנה, יב ע"א-ע"ב ד"ה ועוד. דברי הרמב"ן מובאים גם על ידי הרא"ש. ראה שם
(לעיל הע' 13).

16 ראה ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, עמ' קג; מרגליות, שם (להלן הע' 17) עמ' 2-4; הנ"ל, החילוקים
שבין אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 13.

17 על ר' שמואל הנגיד ראה א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, ירושלים תשכ"ו, ב, פרק שני,
"שמואל הנגיד ובנו". על ספרו "הלכתא גבראתא" ראה מ' מרגליות, ספר הלכות הנגיד, ירושלים
תשכ"ב, המבוא. הקטע שלנו מובא שם בסי' יג, עמ' 111.

18 המאור הקטן, ראש השנה, יא ע"א. ראה עליו י' רייפמן, תולדות רבנו זרחיה הלוי, פראג תרי"ג; י'
תא-שמע, רבי זרחיה הלוי - בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג.

19 ארחות חיים, ירושלים תשט"ז, רכב ע"ב; השווה כל בו, הל' ראש השנה, כט ע"ב.

20 משתמע שעדיין היו מקומות שנהגו מנהג גאוני בבל.

ר' אהרן מלונל עדיין משתמש בלשון "רוב" כשהוא מספר על המנהג לפיו אפילו הבקי התפלל תשע ברכות, ואילו ר' נסים ב"ר ראובן, הר"ן, שפעל בברצלונה דור אחד מאוחר יותר, כבר אומר "הכל". וכך הם דבריו: 21 "...לפיכך יש שהיו נוהגין להתפלל ז' ואח"כ היו שומעין תפלת המוספין מש"ן מתחלה עד סוף ... ועכשיו נהגו הכל להתפלל תשע". וכבר מאה שנה לפני כן כותב ר' אברהם ב"ר נתן: 22 "ומנהג כל ישראל שבציבור מתפללים תשע".

ד. הגורם לשינוי המנהג בספרד

למדנו אפוא ממקורות אלו על תולדות המנהג בספרד, אבל האם ניתן להסביר מה מקורה של שיטת רבי חנוך, שלכל הנראה קיבל אותה מר' משה אביו, ראש ישיבת קורדובה. כבר עמד על מדוכה זו ההיסטוריון החרדי הידוע יצחק אייזיק הלוי, בעל דורות הראשונים, והוא מציע פתרון המתקבל על הדעת. 23 הוא מניח שמספר הברכות שהציבור מתפלל במוסף של ראש השנה היה חילוק מנהג בין ארץ-ישראל ובבל. 24 כפי שראינו מהתשובות של גאוני בבל, מציין הלוי, בבבל נהגו שהציבור מתפלל רק שבע ברכות, ועל-פי הוראת הגאונים נהגו כך גם בספרד. אבל לפי דעתו של הלוי, בארץ-ישראל נהג הציבור להתפלל תשע ברכות במוסף של ר"ה ומאריך-ישראל הגיע המנהג לאיטליה. 25 הוא אמנם אינו מציין זאת, אבל כבר ראינו מתשובת רב האיי, שהיו מקומות בהם נהג הציבור להתפלל תשע ברכות ומסתבר שתשובה זו הגיעה לבבל ממקום אליו הגיע המנהג הארצישראלי וגרם למבוכה בקשר לאופן שעל הציבור לנהוג בתפילת מוסף. 26 הלוי, שמקבל את הסיפור אודות ארבעת השבויים המובא בספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד (הראב"ד הראשון) 27 כעובדה היסטורית, 28 מסביר שר' משה ובנו ר' חנוך הביאו את מנהג ארץ מוצאם, איטליה, לספרד

21 רבינו נסים על הרי"ף, ראש השנה, יב ע"א.

22 ספר המנהיג, מהד' רפאל, עמ' שיז. גם הרשב"א, כמאה שנה יותר מאוחר כותב בחידושו למסכת ר"ה לה ע"א ד"ה אלא "וכן עמא דבר".

23 דורות ראשונים, החלק השלישי, מן חתימת התלמוד עד סוף ימי הגאונים (בד"צ הישראלי החלק השישי), פרסבורג תרנ"ז, עמ' 287-290.

24 על עניין חילוקי מנהג בין ארץ-ישראל ובבל ראה מ' מרגליות, שם (לעיל הע' 16), מבוא, עמ' 1-23. השווה גם י' מילר, חלוק מנהגים בין בני בבל לבני ארץ-ישראל, וינה תרל"ח.

25 על הזיקה של המנהג האיטלקי למנהג הארצישראלי ראה מ' מרגליות, ספר הלכות קצובות, עמ' 1-3; הנ"ל, שם (לעיל הע' 16); ש' אסף, שם (לעיל הע' 16), עמ' קד-קה; A. I. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia, 1930.

26 על המאבק בין המנהג הארצישראלי לבין המנהג הבבלי בתפוצות ראה מ' מרגליות, החילוקים, עמ' 14-4. השווה מאמרו המעמיק של י' תא-שמע, "הלכה, מנהג ומסורת ביהדות אשכנז במאות הי"א-י"ב", סידרא, ג (תשמ"ז) [= בספרו מנהג אשכנז הקדמון, המבוא].

27 ראה ספר הקבלה, מהד' גרשון כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 46-48.

28 על ערעור מהימנותו של הספור ראה מ' מרגליות, שם (לעיל הע' 17), עמ' 6-7 והע' 23; G. Cohen, *The Story of the Four Captives*, *PAAJR*, XXIX (1960-1961), p. 55-131. ברם, אפילו אם נניח שהסיפור אודות ארבעת השבויים הוא המצאת ר' אברהם אבן דאוד, כבר הראה מרגליות, שם, עמ' 7, שיש להניח שר' משה בן חנוך אמנם הגיע לספרד מאיטליה. ואם כך הדבר הרי הסברו של הלוי במקומו עומד. ראה שם גם בעמ' 22.

ותלמידיהם התחילו לנהוג כמנהגם, וכדברי ר' יצחק אבן גיאת: "וכן היו מורין ועושין". הודות להשפעת ר' יצחק אבן גיאת כפוסק ידוע ומקובל התפשט המנהג בין קהילות ספרד. גם בפסקו של הרמב"ם אפשר אולי להבחין בהשפעתו של המנהג הארצישראלי. כך כותב הרמב"ם בהלכות תפלה פ"ח ה"י:

במה דברים אמורים (ששליח ציבור מוציא רק מי שאינו בקי) בשאר ימות השנה, חוץ מראש השנה ויוה"כ של שנת היובל. אבל בשני ימים אלו, שליח ציבור מוציא את היודע כשם שמוציא מי שאינו יודע, מפני שהם ברכות ארוכות ואין רוב היודעים אותן יכולין לכוון דעתן כשליח ציבור. לפיכך אם רצה היודע לסמוך בשני ימים אלו על תפלת שליח ציבור להוציא ידי חובתו, הרשות בידו.

יש לשים לב שהרמב"ם כותב בסוף דבריו "אם רצה היודע לסמוך בשני ימים אלו על תפלת שליח ציבור". זאת אומרת שהוא אינו חייב לסמוך על הש"ץ והרשות נתונה בידו להתפלל כל תשע הברכות בעצמו. הבודק את תשובות הגאונים²⁹ בנקודה זו ייווכח לדעת שהם אומרים במפורש שהמתפלל עם הציבור סומך על תפילת שליח הציבור. לדוגמה נביא את תשובת רב האי"ל³⁰: "...דתנא קמא סבר כל אחד ואחד מתפלל תשע, ורבן גמליאל סבר כל אחד ואחד מתפלל שבע, ואין אומ' מלכיות זכרונות ושופרות אלא שליח ציבור אומרן, ומוציא את הרבים השומעין ידי חובתן. ופסיקא הלכה כרבן גמליאל וכן המנהג".

שיטת הרמב"ם היא מעין פשרה בין המנהג הבבלי למנהג הארצישראלי. מי שאינו בקי יוצא אמנם ידי חובתו בשני ימים אלו על ידי תפילת הש"ץ, כך יכול אף הבקי. עם זאת מותר לבקי להתפלל בעצמו כל תשע הברכות, בהתאם למנהג הארצישראלי. יש להניח שמנהג ארצישראלי זה היה ידוע במצרים, ואולי היה נהוג בבית כנסת עזרא בפוסטאט, ועובדה זו השפיעה כנראה על הרמב"ם לנסח את ההלכה בצורה בה ניסח אותה.

ה. המנהג האשכנזי-צרפתי

ומה היה המנהג במרכז האשכנזי-צרפתי? כשבודקים את המקורות אין מוצאים סימנים המעידים על שינוי במנהג המקובל. המנהג היה שהציבור מתפלל תשע ברכות במוסף של ראש השנה. ר' יוסף טוב עלם, יליד נרבונה בפרובאנס שהתיישב בצפון צרפת, כותב בתשובה³¹: "בראש השנה מקום שיש שליח ציבור מתפלל יחיד תשע 'עלינו לשבח'³² וסדר תקיעות מפי שליח ציבור ויוצא ידי חובתו".

29 ראה אוצר הגאונים, תענית, עמ' 70-68.

30 ראה הע' 12.

31 סידור רש"י, עמ' 78.

32 יש להעדיף גירסה זו על פני זו שבמחזור ויטרי, עמ' 352: "ושומע 'עלינו לשבח' וסדר תקיעתא מפי שליח ציבור", שמשמע ממנה שהיחיד שומע 'עלינו לשבח' וסדר תקיעתא מהש"ץ.

עדות לקיום מנהג זה בפרובאנס נמצאת בדברי ר' יצחק ב"ר אבא מרי ממרשיליה הכותב: ³³ "ובקי חייב להסדיר תפילתו ולהתפלל בלחש ט' ברכות בר"ה ויו"ה כדרך כל השנה וכן הלכתא וכן המנהג". בערך באותו זמן פוסק ר' אברהם, אב בית דין, מנרבונה: ³⁴ "וכל יחיד ויחיד חייב לברך בתפלת מוסף תשע ברכות". וחוזר על דעה זו ר' ירוחם בר' משולם, יליד פרובאנס. לאחר שהוא מציין מנהג הגאונים, הוא מוסיף: ³⁵ "ואנו נהגנו להתפלל ט' בלחש כמו ש"ץ, ואין לשנות ממנהג אבותינו".

עדות חד-משמעית לכך שהמנהג באשכנז היה שהיחיד מתפלל תשע ברכות משמיענו הרא"ש. בהתייחסו לדברי הרמב"ן, המגן על מנהג הישיבות והגאונים שהובא לעיל, ³⁶ כותב הרא"ש: ³⁷ "ולא הבנתי הדברים הללו...וצריכין להתפלל כולן דאם התפללו שבע יהו כולן לבטלה כיון שמחסר מן הברכה, ומנהג אבותינו תורה היא, ואין לשנות". ³⁸

העובדה שהמנהג האשכנזי-צרפתי תואם למנהג הארצישראלי היא ראיה נוספת למה שראינו במקומות אחרים ³⁹ על הזיקה שבין המנהג האשכנזי והמסורת הארצישראלית. יש להוסיף עוד שבאיטליה, אשר משם הגיעה המסורת הארצישראלית לאשכנז, ⁴⁰ המנהג היה כצפוי, ⁴¹ שהיחיד מתפלל תשע ברכות. ר' צדקיה הרופא מרומא כותב: ⁴² "...ומתפללין תפלת מוסף בלחש ומתפללין תשע ברכות כנגד תשע אזכרות שהזכירה חנה בתפלתה".

1. סיכום

מסקירתנו ראינו איך נדחק בהדרגה המנהג הבבלי על פיו הציבור מתפלל רק שבע ברכות אפילו ממקומות בהם היה נהוג בעבר. עדות למציאות זו היא דברי ר' יוסף קארו הכותב: ⁴³ "ולפי שאינו עולה לענין מעשה שהרי פשט המנהג בכל העולם להתפלל תשע לכן לא ראיתי

33 ספר העיטור, ח"ב, הל' שופר, קד ע"ב. ראה שם איך מישב ר' יצחק את המנהג עם הפסק שההלכה היא כרבן גמליאל.

34 ספר האשכול, מהד' אלבק, ח"ב, הל' ר"ה, עמ' 95. בהמשך מביא ר' אברהם דברי ר' יצחק אבן גיא. ראה לעיל הע' 13.

35 ספר תולדות אדם וחווה, וינציה שי"ג (ד"צ ישראל תשל"ו), מח ע"א.

36 עמ' 112.

37 ראש השנה, פ"ד, מ ע"ב.

38 ראה י' תא-שמע, שם (לעיל הע' 26), במיוחד עמ' 131-144.

39 ראה עמ' 48, 108 ו-109.

40 ראה לעיל הע' 25. וכן עמ' 29, הע' 29.

41 ראה הע' 25.

42 שבלי הלקט, סי' רצ, עמ' קלו.

43 בית יוסף, סי' תקצא, ד"ה בענין. עדיין נשאר לנו להבין למה נהגו בארץ-ישראל שהיחיד מתפלל כל תשע הברכות למרות שההלכה נפסקה על ידי ר' יוחנן כרבן גמליאל, וכך מובא גם בירושלמי. הסבר לזה מצאתי בארחות חיים. אחרי שר' אהרן הכהן מציין מנהג פרובאנס שהבקי מתפלל כל תשע הברכות (ראה לעיל הע' 19), הוא מוסיף: "ונראה לומר כי המנהג לפי שאין אנו בקיאים בכונה שנכוין בש"ץ מראש ועד סוף". ובדומה לזה כותב ר' יעקב בטור, שם: "ואסיקנא הלכה כרבן גמליאל...מ"מ מוטב שיתפללו יחידים כי מי שירצה לצאת בתפלת ש"ץ צריך שיכוין לכל מה שאמר ש"ץ ואם חסר אפילו מלה אחת שלא כיון לה לא יצא ואין כל אדם יכול לעמוד בזה...הלכך טוב הוא שיתפלל כל יחיד ויחיד וכן נוהגין". ומן הדין לציין דברי הריטב"א בחידושו למסכת ר"ה לה ע"א ד"ה אמר: "ומיהו לפי מה

להאריך בו". הוא אמנם לא האריך בתיאור המנהג בפירושו "בית יוסף", אבל בכל זאת מצא לנכון לציין, כפי שראינו בפתיחת דיונו בנושא זה, "יתפלל הצבור בלחש תפלת מוסף ט' ברכות".

לפנינו אם כן דוגמה מעניינת ומאלפת למהלך ההשתלשלות של מנהג בישראל אחרי תקופת התלמוד. דוגמה המראה כיצד מנהגים חלוקים בין ארץ-ישראל לבין בבל התעמתו על אדמת אירופה וכיצד ניצח לבסוף המנהג הארצישראלי במקרה זה את המנהג הבבלי.⁴⁴

שראינו שאין הכל זריזין לשמוע כל התפלה מש"ץ והם מסיחין דעתם ממנה, טוב ויפה שיהא הבקי מתפלל לעצמו תשע ולא יסמוך על ש"ץ כיון שאפשר לו להתפלל שאינו אנוס". ראה גם דברי הגר"א בביאורו לש"ע, שם, סע' א, שכתב בסוף הערותיו: "וע' בראש שם, ועיין במלחמות טענות של הרמב"ן וסתירתם, עיין שם שהאריך מאד. אבל עתה אין נ"מ (= נפקא מינה) בכ"ז (= בכל זה) שא"א (= שאין אומרים) יכולין לכוין לצאת בברכת דש"ץ" (לעניין דומה ראה שו"ת הרא"ש, כלל רביעי, סי' יט). וגראה להביא ראיה לגישה זו מהירושלמי סוף ראש השנה (לעיל הע' 5), שם מסופר שרב חסדא חזר והתפלל מוסיף של ד"ה ושאלו ר' זעירא למה עשית ככה והרי כבר התפללת. תשובת רב חסדא היתה שהוא לא התכוון בפעם הראשונה ולכן הוא מתפלל שנית. בפירוש המעשה הלכנו בעקבות ל' גינצבורג, שם (לעיל הע' 11), עמ' 443-442. לדיון בפירוש המעשה אצל הראשונים ראה ר"ש גורן, הירושלמי המפורש, ירושלים תשכ"א, עמ' 186-187.

44 השווה י' אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 109. יש להשלים תיאורו שם בסעיף 6 על פי מה שנתבאר בדיונו.